

דוד בן דניאל בן עזריה במצרים: פירוש חדש

מאת מרק כהן

פרשת דוד בן דניאל בן עזריה, הנשיא הצעיר שלקח את משרת ההנהגה של יהודי מצרים מידי ראש היהודים מבורך בן סעדיה בשנת 1082 לערך, ושהדיח ממשרתו את גאון הישיבה הארץ-ישראלית אביתר הכהן בן אליהו, ידועה לנו בעיקר מתוך מגילת אביתר המפורסמת. פרשה זו הועלתה על הכתב על-ידי אביתר זמן קצר אחרי שדוד בן דניאל סולק מהמנהיגות בחודש אייר 1094. למרות שמקובל בין החוקרים לראות את המגילה כתיאור חד-צדדי של המאורעות הקשורים באישיותו ופעולותיו של משיג הגבול, קיימת נטייה לראות בפרשה ביטוי לאחת מן המחלוקות בין הגאונות ובין ראשות הגולה ולקבל את טענתו של אביתר כי דוד בן דניאל קשר נגד הסמכות הלגיטימית ונהג בקהילה בעריצות.¹

בהרצאה זו אנסה לבחון את הפרשה מנקודת מבט שונה תוך הסתמכות על כל המקורות הידועים לי שיש להם התייחסות לפעולותיו של דוד בן דניאל. ככוונתי לטעון כי אישיותו של דוד בן דניאל היתה בעלת חשיבות עליונה בהתפתחות משרת ראש היהודים, בניגוד גמור לצורה בה מנסה אביתר הכהן בן אליהו להציגו. ההרצאה מבוססת

• אלה הקיצורים הביבליוגרפיים המשמשים במאמר זה:

S. Schechter, *Saadyana*, Cambridge 1903

= סעדיאנה

J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fātimid Caliphs*, I-II, New York 1970 (reprint ed.)

J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, I-II, New York, 1972 (reprint ed.)

S.D. Goitein, *A Mediterranean Society*, Berkeley—Los Angeles 1967 → = חברה

1 דיונים עיקריים: W. Bacher, 'Ein neuerschlossenes Capitel der jüdischen Geschichte: Das Gaonat in Palästina und das Exilarchat in Aegypten', *Jewish Quarterly Review*, o.s. XV (1902-03), pp. 86-91; Samuel Poznanski, *Babylonische Geonim im nachgaonäischen Zeitalter*, Berlin 1914, pp. 99-101, 114-115

מאן, יהודים, א, עמ' 187-192. בעקבות שכטר (סעדיאנה, עמ' 106), סבר מאן שזכינו לחשובה מסיעתו של הנשיא (מאן, יהודים, א, עמ' 190-191). מאוחר יותר, בעקבות גילוי חדש של שמחה אסף, נאלץ מאן להסכים שהמסמך הנדון לא נבע מדוד בן דניאל: עיין: מאן, טקסטים, א, עמ' 255. רשימת מחקרים המזכירים את דוד בן דניאל מופיעה אצל א' בשן, מבחר ביבליוגרפיה על ראשות הגולה, הנשיאות והנגידות במזרח (מפתחות, ב), רמת גן, תשל"ד: עיין במפתח, עמ' 161. הטקסט של מגילת אביתר נדפס על-ידי שכטר, סעדיאנה, עמ' 80-104, ומראי המקום במאמר זה הם על-פי מהדורתו. גם עינתי בתצלום כתב-היד

על פרק ממחקר יותר מקיף העוסק בהתהוותה של משרת ראש היהודים במצרים בתקופת בית מבורך בן סעדיה והנשיא דוד בן דניאל, היינו, משנות ה-60 של המאה האחת-עשרה עד שנות ה-20 של המאה השתיים-עשרה. מחקר זה מסתמך על כ-290 תעודות גניזה, שכ-50 מהן קשורות באופי כהונתו של הנשיא.² באיתור תעודות אלה נסתייעתי רבות בפרופ' גויטיין, שגם יעץ לי בשאלות מספר שהתעוררו תוך כדי עבודת המחקר.³

בטרם נפנה לידיעות חדשות שניתן למצוא בתעודות הגניזה הקשורות לשלטונו של דוד הנשיא, ראוי שנשים לב למגילת אביתר הנזכרת מבחינת צורתה ומטרת כתיבתה, משום שבחינת אספקטים אלה הינה חיונית להערכת חשיבותה ההיסטורית.

בראש ובראשונה יש לציין שאביתר לא כתב כרוניקה היסטורית אלא איגרת, כדי לשלח אל הקהילות ולהודיען על הנס הגדול שעשה לו ה' בהפילו את אויבו. הצורה שבחר בה אביתר היא צורת מגילה, במתכונת מגילת אסתר,⁴ ויש להניח שהמחבר התכוון שאיגרת הנצחון תיקרא ברבים כמו מכתבי גאונים אחרים וכמו מגילת פורים.⁵

שברשותי. נוסף על כתב-היד השלם (TS 10 K 7. foll. 1-5), גילה שכטר עוד קטע של הפתיחה, שנכתב בעמוד אחד של שני דפים בודדים מתוך ספר (TS 12.729. עיין: סעדיאנה, עמ' 105-106). קטע זה כולל את תאריך הנצחון, אייר את"ה לשטרות, היינו אפריל/מאי 1094. לדעתו של שכטר, הטקסט השלם הוא כתב-יד מאוחר, שתאריכו אינו מוקדם מהמאה הארבע-עשרה. אכן, הכתב דומה מאד לכתב ידו של סופר מראשית המאה החמש-עשרה, ששתי דוגמאות של עבודתו כלולות ב'אוצר כתבי-יד עבריים מימי הביניים בציוני תאריך עד שנת ה"ש', א, ירושלים-פריס תשל"ב, מס' 75 ו-78. הקטע השני נכתב סמוך יותר לזמן חיבור המגילה, שהרי הכתב אופייני למאה השתיים-עשרה. יש דמיון בינו לבין כתב ידו של הסופר היהודי בן מצרים חלפון הלוי בן מנשה (תעודות נושאות תאריך: 1100-1138), אף-על-פי שאין הכתבים שווים. כמה מן הגירסאות בכתב יד זה עדיפות על אלו של כתב-היד השלם. למשל, הנוסח 'נין גאון' בשורה 4 של הקטע הקצר (סעדיאנה, עמ' 105) עדיף על הקריאה 'בן גאון' בסוף שורה 1 של הנוסח השלם (שם, עמ' 86).

2 M. R. Cohen. 'The Origins of the Office of Head of the Jews (*Ra'īs al-Yahūd*) in the Fatimid Empire: The Period of the House of Mevorakh b. Saadya, ca. 1064 to ca. 1126'. Ph.D. Thesis. Jewish Theological Seminary of America. 1976

הדריכוני במחקר זה הפרופ' ג'ד כהן והפרופ' ש"ד גויטיין. מאז נשאתי הרצאה זו גיליתי חומר חדש על תקופת בית מבורך בן סעדיה (בעת כתיבת עבודת הדוקטור מנה קורפוס התעודות כ-200 תעודות) וגם אספתי חומר רב על פרק הזמן שבין סוף תקופה זו לבין סוף התקופה הפאטמית (1171). כעת (יולי 1978) נמצאת העבודה העוסקת בראשות משרת ראש היהודים בשלב מתקדם של הכנה לקראת פרסום.

3 אחוז קטן מהתעודות נדפסו כבר, על-ידי שכטר, 'מאן, ש"ד גויטיין. מ' גיל, מ'ע פרידמן ואחרים. אבל רובן עדיין לא הוצאו לאור.

4 צבי מלאכי עוסק במגילת אביתר מן הבחינה הספרותית בספרו, 'סוגיות בספרות העברית של ימי הביניים', א, תל אביב תשל"א, עמ' 14-17. מלאכי קורא בטעות לדוד בן דניאל בתואר נגיד.

5 במכתב אחד שהדפיס 'אליאש, ידיעות על ארץ-ישראל מהמאה האחת-עשרה', ספונות, ב

אמנם, בפתח המגילה (בנוסחה השלם) כתוב 'מכתב לאביתר הכהן' ונוסף לכך אנו מוצאים בסיומה את הכתובת הבאה: 'תגיע' האיגרת הזאת והמגילה הזאת לנכבדינו... מר ור' פרחון הכהן הדיין'... ומצותינו עליו ומצות שמים ליתנה לכל חכם ומבין ליתנה אצלו להיות לזכרון לפרסומי ניסא דקודשא ברוך עם בני אהרן הכהנים...'. המגילה טבועה בחותם של תעמולה פוליטית למען משפחתו של המחבר, משפחת הגאונים הכהנים, ונגד המתקוממים מבית דוד, ויעידו על כך מבנה ואחדותה התימטית של המגילה. הפולמוס פותח בפסוקים מהתנ"ך ומספרות חז"ל בהם נאמר שרצון ה' שהכהונה תתקיים לעולם.⁸ מכאן עובר המחבר לזלזול בבית דוד בהזכירו את עבירות מלכי יהודה 'אחז ומנשה ואמון ויוכיץ ודומיהם'.⁹ בהמשך מספר אביתר על עבירתו החמורה של אחד מצאצאי המלכים האחרונים, הוא דניאל בן עזריה מבל, שגול את כסא הגאונות מדודו ומאביו של המחבר.¹⁰ לבסוף,¹¹ מספר המחבר באריכות על משיג הגבול דוד בן דניאל, אותו הוא כולל בקטיגוריה אחת עם אחז, מנשה, אמון ויוכיץ, מלכי יהודה החוטאים. הוא מפרט כיצד גמל דוד בן דניאל רעה תחת טובה, עשק ריעים במצרים, ערער את שער הישיבה בצור, ונטל לעצמו תואר 'ראש הגולה'.

שיאה של התעמולה, הבא לידי ביטוי באמצע קטע ארוך זה, מורכב משני חלקים הקשורים זה בזה. הראשון הוא הנאום של צדוק השלישי בן יאשיה בצור בראש השנה את"ה לשטרות (ספטמבר 1093), בו הוא מנסה לפסול את זכותו של דוד להיות ראש הגולה במצרים ולפרוש את שלטונו גם על ארץ-ישראל.¹² החלק השני הוא הטענה שזכות קידוש השנה אינה נתונה אלא לראש ישיבת ארץ-ישראל.¹³ כאן מאריך אביתר ומתאר כיצד נמסר סוד העיבור מאדם הראשון עד רבי יהודה הנשיא, שגילה את הסוד לכל חכמי הסנהדרין. בסיום טוען אביתר שרק 'ראש הסנהדרין שהוא ראש ישיבה' רשאי לקדש את השנה.¹⁴ כאן משתמש אביתר ב'שלשלת קבלה', שיטה

(תשי"ח), עמ' יב-יג, נזכרת איגרת מהגאון אביתר שנקראה ברבים בבתי הכנסת של בירת מצרים. על קריאת נצחונות ברבים, עיין גם: ספר הקבלה לר' אברהם אבן דאוד הלוי, מהדורת ג"ד כהן, פילדלפיה תשכ"ז, עמ' 277.

6 כך בכתב-היד, ולא 'הגיע', כפי שנדפס בסעדיאנה, עמ' 104. מלאכי (לעיל הערה 4), עמ' 16, מתקן את המלה הזאת כהלכה. קריאה זו מתאשרת מתוך עיון בתצלום כתב-היד.

7 לרוע המזל מטושטש שם עירו.

8 סעדיאנה, עמ' 86, שורה 1 עד עמ' 87, שורה 24 (לערך - כל הקטע מטושטש).

9 שם, עמ' 87, שורה 24 עד עמ' 88, שורה 8.

10 שם, עמ' 88, שורה 8 עד עמ' 89, שורה 26.

11 שם, עמ' 89, שורה 27 עד הסוף (עמ' 104).

12 שם, עמ' 92, שורה 4 עד עמ' 93, שורה 21.

13 שם, עמ' 93, שורה 21 עד עמ' 103, שורה 20. קטע ארוך זה פותח במלה 'ועוד', אולם מסופק אני אם צדוק השלישי אמר גם את הדברים האלה. ייתכן שהם תוספת המחבר אביתר.

14 שם, עמ' 102, שורה 10.

מקובלת אצל יהודים ומוסלמים,¹⁵ כדי להצדיק את עליונותם של גאוני ארץ-ישראל ככלל ומשפחתו כפרט על כל משיג גבול, היינו, דוד בן דניאל.¹⁶ ברור אפוא שעלינו להימנע מלסמוך על הצגתו השלילית של דוד בן דניאל כפי שמופיעה במגילה. כנראה שהגזים אביתר בנידון זה באותה מידה שהגזים בספרו על אביו של דוד, דניאל בן עזריה, כפי שלמדנו ממקורות גניזה רבים.¹⁷ אכן, דמותו של דוד בן דניאל, כפי שהיא משתקפת במסמכים הנוגעים לפעולותיו הציבוריות, מלמדת שלא רק שאביתר עיוות את התמונה, אלא שהאדמיניסטרציה של הנשיא דוד בן דניאל היוותה חוליה חשובה בהתפתחות מוסד ראשות היהודים.

בראשית הבדיקה המחודשת של כהונתו של דוד בן דניאל מן הראוי לעיין במספר נתונים סוציולוגיים. למעשה, אותם אנשי מפתח בפוסטאט ובקהיר שתמכו קודם לכן בישיבה ובמשפחת אביתר הכהן נרתמו לשירותו של הנשיא. כדיין בשירות הנשיא שימש הבנקאי יליד תוניסיה, אברהם בן יצחק התלמיד,¹⁸ שאלהו הכהן, אביו של אביתר, תמך בו במקרה מסוים כאשר נאבק ביהודי שסיכן את מעמדו אצל השלטונות.¹⁹ אברהם בן יצחק התלמיד גם חתם על כתובתו של דוד משנת 1082.²⁰ הפרנס ונאמן בית הדין של פוסטאט, עלי הכהן בן יחיה, איש בעל השפעה רבה בבירת מצרים, הנהג מיחסי

- 15 עיין דברי ג'ד כהן בהקדמה למהדורתו של ספר הקבלה לאברהם אבן דאוד (לעיל, הערה 5), עמ' L ואילך.
- 16 כידוע מילא עניין עיבור השנה תפקיד מרכזי במחלוקות בין בעלי סמכות בארץ-ישראל ובין אלה שבבבל. עיין: ח"י בורנשטיין, 'מחלוקת רב סעדיה גאון וכן מאיר', ספר היובל לכ"ב נחום סאקאלאוו, וארשה תרס"ד, עמ' 47-51; מאן, טקסטים, א, עמ' 232, הערה 67.
- 17 מאן, יהודים, א, עמ' 178-183 (ועיין במסמכים הקשורים שנדפסו בכרך ב), ב, עמ' 360-362; J. Mann, 'A Second Supplement to "The Jews in Egypt and in Palestine under the Fātimid Caliphs"', *Hebrew Union College Annual*, III (1962), pp. 283-288 (נדפס מחדש במאן, יהודים, ב, עמ' 457-462); י' ברסלבסקי, לחקר ארצנו – עבר ושרידים, תל אביב תשי"ד, הפרק: למלחמתם של ר' דניאל בן עזריה ור' יוסף הכהן על כסא הגאונות הארץ-ישראלית (לאור קטעי גניזה חדשים), עמ' 113-121 (וראה גם חברה, ב, עמ' 168); ע' פליישר, 'קווים חדשים לדמותו של רב דניאל בן עזריה נשיא וגאון', שלם, א (תשל"ד), עמ' 74-53; M.R. Cohen, 'New Light on the Conflict over the Palestinian Gaonate, 1038-1042, and on Daniel B. 'Azarya: A Pair of Letters to the Nagid of Qayrawan', *AJSR*, I (1976), pp. 1-40 (נשיא וגאון', שלם, ב (תשל"ו), עמ' 41-102).
- 18 TS 8.115 (התאריך אבד); (1092) TS 20.31; (1093) TS 13 J 2. fol. 3.
- 19 עיין א' שייבר, 'אגרתו של אליה הכהן בדבר תכנית נישואין אחת באשקלון', תרביץ, לב (תשכ"ג), עמ' 273-276.
- 20 S. Schechter, *Jewish Quarterly Review*, o.s. XIII על-ידי TS 24.1 יצא לאור (1900-01), pp. 220-221

ריעות עם משפחת הגאונים הכהנים ואפילו נקרא 'נאמן הישיבה'.²¹ למרות זאת, הוא הצטרף לחוגו של הנשיא בתור שופט בבית דינו הגדול²² ובתור מתווך בין חצר הנשיא ובין קהילת אשקלון.²³ הסוחר והבנקאי המפורסם, המלומד נהראי בן נסים, היה איש אמונים של הישיבה הארץ-ישראלית, כפי שמעיד תוארו 'גדול הישיבה'. הרי גם הוא נמנה על בני לווייתו החשובים של הנשיא.²⁴ יש להזכיר גם את החכם יהודה הכהן 'הרב' בן יוסף, יליד ארץ-ישראל וצאצא משפחת הגאונים הכהנים,²⁵ אשר השתתף בבית דינו של הנשיא²⁶ וסייע לו בעסקי ציבור אחרים.²⁷

מאלף ביותר יחסו של שלמה הכהן בן יוסף, בנו של אותו יוסף הכהן אב בית הדין של הישיבה שנדחק הצידה על-ידי דניאל בן עזריה בעלייתו לכסא הגאונות. לא זו בלבד ששלמה הכהן השתתף בטקס נישואיו של הנשיא וחתם על כתובתו,²⁸ אלא אף ישב לידו בבית דינו הגדול.²⁹ אם רחש שלמה הכהן איבה כלפי אויבו של אביתר בן דודו, הרי שהצליח להעלימה.³⁰

כידוע, גם הקראים העשירים קרובי המלכות ישבו במחיצתו של דוד בן דניאל, למשל, חונתו החצרן משה הכהן בן אהרון.³¹ בלי ספק, דוד, כמו אביו, נסתייע בקראים כדי להעלות את מעמדו. אם לא האשים אביתר את דוד באותה האשמה – 'ויתחזק בכת צלע' – שטפל על דניאל בן עזריה, אולי הסיבה לכך היא שהגאון ידע היטב שתמכו בנשיא לא

- 21 TS 13 J 15, fol. 23, l. 31 יצא לאור על-ידי מאן, טקסטים, א, עמ' 351, וראה גם עמ' 347.
 22 ENA 4010, fol. 31
 23 TS 18 J 2, fol. 3; Bodl. MS. Heb. c. 28 (Cat. 2876), fol. 65. אני מפרסם את שני המכתבים האלה יחד עם חומר נוסף במאמר שיופיע ב'שלם' כרך ג.
 24 TS 12.657, תורגם לאנגלית על-ידי S.D. Goitein, *Letters of Medieval Jewish Traders*, Princeton 1973, pp. 173-174 (TS Arabic Box 48, fol. 42, ll. 10-12, וראה חברה, ב, בנספח C 138, עמ' 508).
 25 Goitein, *Letters*, pp. 62, 173, n. 2; מאן, טקסטים, א, 456-457; ש"ד גויטיין, "'הרב' – בירור פרשה סתומה בתולדות הגאונות של ארץ-ישראל', תרביץ, מה (תשל"ו), עמ' 64-75.
 26 TS 16.77, ll. 17-18
 27 עיין הערה 24, הציון הראשון.
 28 עיין במסמך הנזכר בהערה 20 וגם S. Poznanski, 'Zu dem Berichte über die Niederlage der Turkomanen bei Kairo', *American Journal of Semitic Languages and Literatures (=AJSL)*, XXII (1905-06), p. 248
 29 TS 20.31 (עיין בקיום).
 30 בדרך כלל חתם בזהירות 'שלמה... ב'ר יוסף א ב', אף-על-פי שכן דודו אביתר, בעל המגילה, ביקש להצדיק את טענתו של יוסף הכהן בהעניקו לו את התואר 'גאון' (סעדיאנה, עמ' 88, שורה 8; וראה מאן, יהודים, ב, עמ' 62 וגם J. Greenstone, 'The Turkoman Defeat (at Cairo, by Solomon b. Joseph ha-Kohen', *AJSL*, XXII [1905-06], pp. 158-159).
 31 עיין בכתובתו של הנשיא, הנזכרת לעיל, הערה 20. מן הסכומים הגדולים בנדוניה, אפשר להסיק שהמשפחה היתה בעלת אמצעים. רשימת 'דוכרן טב' של נשיאים ונכבדים קראיים

רק קראים, אלא גם כל המנהיגים הרבניים החשובים, שבעבר תמכו בישיבה.³² סיכומו של דבר: מאחר שידועים לנו שמות חברי חוגו של הנשיא והאנשים שסייעו לו בהנהלת הציבור, קשה מאד לקבל את טענת המגילה ששלטונו של דוד היה גזירה שהציבור לא יכול לעמוד בה.³³

גם הדעה המקובלת שדוד ייסד מתחילה ראשות גולה במצרים ברצונו לערער את הגאונות³⁴ אינה מוצאת סיוע מן המסמכים שברשותנו. ישנן ארבע עשרה תעודות שאפשר לוודא את תאריך כתיבתן, המזכירות את דוד בן דניאל בתוארו. שבע מתוכן, הנושאות תאריכים מינואר 1082 עד אוגוסט 1089, מכנות אותו 'נשיא' סתם ואף לא פעם אחת 'ראש הגולה'.³⁵ שבע הנותרות, מהשנים 1092–1093, מתארות אותו כ'ראש הגולה' או 'ראש גלויות כל ישראל'.³⁶ מכתב שמכנה את דוד 'נשיא' נושא תאריך יום

(מאן, יהודים, ב, עמ' 211 וראה א, עמ' 176-177) מאשרת את ההשערה שחברי המשפחה הזאת היו חצרנים. הם נקראים 'שרים', כמו שנהגו לכנות אנשים קרובי המלכות המוסלמית (עיין: חברה, א, עמ' 76-77). במגילת אביתר מכונה חותנו של דוד 'רוון הזמן'. גם התואר הזה ניתן לחצרנים; עיין: מאן, טקסטים, א, 273, מספר 9, שורה 15, עמ' 303, מספר (a) 54.

32 אביתר ידע שאפילו דניאל בן עזריה קיבל סיוע מנכבדים רבניים. כך יש להבין את האשמתו המלאה, 'ייתחוק בכת צלע ואחרים עמהם ויד הרשות'; סעדיאנה, עמ' 88, שורה 9 וראה: מאן, יהודים, א, עמ' 178, 274-275.

33 אני מסופק אם יהודי מצרים וארץ-ישראל באמת סבלו תחת המיסים שדוד הטיל עליהם. עול התשלומים האלה לא יכול להיות יותר כבד מעול החוקים והחומשים והפסיקות שהיהודים נהגו לשלוח ליישובות קודם ירידתן. אוהדי הנשיא ודאי לא הסכימו לטענת אביתר ששלטון בית דוד הוא בלתי לגיטימי. שמחת יהודי מצרים בביקור הנשיא הצעיר אצלם – שאביתר עצמו אינו מסתירה – גדלה ודאי כאשר עלה למנהיגות הקהילה. לא זו בלבד שיהודים אלה כיבדו את בית דוד המלך, שממנו עתיד לבוא המשיח, אלא גם ידעו שנשיאים מבית ראש הגולה מצאו חן בעיני מושלים מוסלמים, במיוחד אלו מכת השיעה, דוגמת הפאטמים. עיין: ר"י פישל, 'ריש גלותא בספרות הערבית', ספר מאגנס, ירושלים תרצ"ח, עמ' 183-184.

34 פוזנסקי, בספרו הנזכר לעיל (הערה 1), עמ' 114, טען שמבורך בן סעדיה ויאשיה הכהן בן עזריה, בן דודו של הנשיא, הכתירו את דוד ל'ראש הגולה' מיד אחרי שהגיע לפוסטאט (בערך 1081). מאן טען שראשות הגולה של דוד ארכה מ-1082 עד 1094 (מאן, טקסטים, א, עמ' 395, הערה 6, וראה גם: מאן, יהודים, א, עמ' 188), אף-על-פי שלא חזר על טענתו הלא נכונה של פוזנסקי בנוגע ליומתם של מבורך ויאשיה.

35 Bodl. MS. TS 24.1 (ינואר 1082, עיין לעיל הערה 20); PER H 84 (תחילת 1085); Bodl. MS. Heb. d. 66 (Cat. 2878), fol. 5 (שייך ל-1085, כפי שלומדים מתוך השוואה עם Bodl. MS. [Cat. 2876] Heb. c. 28 [1085]. העוסק באותו עניין); TS 13 J 5 fol. 2 (1085); Bodl. MS. TS 20.116 (1088); TS AS 145, fol. 7 (1088); BM Or. 5545 fol. 7 (2 באוגוסט 1089).

36 TS NS Box 320, fol. 28 (1092); TS NS Box 320, fol. 28 (כפי הנראה מ-1092, היות ומסמך בית הדין בצד השני נושא את התאריך מאי 1092); TS Misc. Box 27, fol. 23 (1093) יצא לאור

- רביעי י"ח כסלו, כלומר 17 נובמבר 1087 או 13 נובמבר 1090.³⁷ מתוך כך, נוכל להסיק שדוד לא נטל את התואר ראש הגולה לפני שנת 1090, לכל המוקדם.³⁸
- למעשה, אפילו מגילת אביתר עצמה מחזקת את מסקנתנו. אביתר אינו מזכיר את עניין הכתרתו של דוד לראש הגולה עד שהוא בא לספר על המאורעות שקרו בצור בערב ראש השנה 1093.³⁹ מסתבר גם שיש קשר בין עלייתו של הנשיא וירידתו של הגאון. מכתב אחד שנדפס על-ידי פרופ' גויטיין מעיד שאביתר נמצא בצור עוד בסוף שנת 1090,⁴⁰ וקטע מתוך אוסף איגרות הגאון 'משער הישיבה' שהדפיס מאן כולל מכתב הנושא את התאריך תמוז את"ב, כלומר, קיץ 1091.⁴¹
- קשה לדעת מדוע דחה דוד בן דניאל את התואר 'ראש הגולה' כמעט עשר שנים. מאידך, אפשר שיחסי החוץ של הפאטמים מילאו תפקיד בהחלטתו לקבל את התואר לאחר מכן. בשנת 1089 כבשו הפאטמים מחדש את הערים צור, צידון, ג'ביל ועכו.⁴² מספר מלומדים⁴³ כבר נתנו את דעתם לעובדה שלשונו של אביתר בהקדמתו לתיאור ההתרחשויות בצור, 'ותפתח צור',⁴⁴ הולמת יפה את הכיבוש הפאטמי. ייתכן שחידוש המשטר הפאטמי בערי החוף של ארץ-ישראל וסוריה בשנת 1089 הוא הוא שעורר את
- M.A. Friedman, *Gratz College Annual of Jewish Studies*, I (1972), pp. על-ידי
 (1093) TS 13 J 2, fol. 3; 58-61
- TS 18 J 2, fol. 3 37
- הסופרים הכירו היטב את ההבחנה בין 'נשיא' ו'ראש הגולה' ואין כאן עניין של טעויות 38
 סופרים. ראה חותכת לדבר היא העובדה שאותו סופר באשקלון שהעתיק את המכתב
 TS 18 J 2, fol. 3, לכל המאוחר בנובמבר 1090 (עיין הערה 37), ובו כינה את דוד 'נשיא',
 חזר זמן מה אחר כך והעתיק מכתב שני, fol. 65 (Cat. 2876), Bodl. MS. Heb. c. 28,
 העוסק באותו עניין, וכינה אותו 'ראש הגולה' (עיין מאמרי שיופיע ב'שלם' ג). במסמכי גניזה
 דניאל בן עזריה נקרא תמיד 'נשיא' ואף פעם לא 'ראש הגולה', כיון שלעולם לא נטל לעצמו
 תואר זה.
- סעדיאנה, עמ' 92, שורות 1-4. בעמ' 91, שורה 25, בתחילת תיאור מעשים אלה, נזכר: 39
 'בשנת את"ד (כך צ"ל, עיין בהערות שכתר) חזרה צור לתקווה'. לכן ערב ראש השנה הוא
 של שנת את"ה (1093); ראה: מאן, יהודים, א, עמ' 189.
- S. D. Goitein, 'An Eleventh-Century Letter from Tyre in the John 40
 Rylands Library', *Bulletin of the John Rylands Library*, LIV (1971), p. 101 and n.
 5 there; cf. also p. 100, n. 4
- מאן, יהודים, ב, עמ' 228, וראה א, עמ' 192-193. 41
- ראה: Ibn al-Qalānisī, *Dhail ta'riḥ Dimashq*, ed. H. F. Amedroz, Leiden 1908, 42
 p. 120
- א' כהנא, ספרות ההיסטוריה הישראלית, א, וארשה תרפ"ב, עמ' 164, הערה 36; בן ציון 43
 דינור, ישראל בגולה², כרך ראשון, חלק שלישי, תל אביב תשכ"א, עמ' 77.
- סעדיאנה, עמ' 91, שורה 20. 44

דוד בן דניאל להרחיב את מטרותיו הפוליטיות.

עדות כרונולוגית נוספת מחזקת את ההשערה הזאת. לפי אביתר, נכשל נסיונו הראשון של דוד להשתלט על קהילת צור.⁴⁵ אבל בשנת 1093, שלח דוד נציג חדש לפתוח בהתקפה שנייה נגד הישיבה. באותה שנה, כפי שאנו קוראים במקורות ערביים, מרד המושל המוסלמי של צור בקהיר, וביולי של אותה שנה דיכא צבא פאטמי ממצרים את המרד והשיב את העיר תחת השלטון הפאטמי.⁴⁶ אפשר שהשתלשלות מאורעות זו היא שמסתרת מאחורי הנוסח המעורפל של אביתר 'ובשנת את'ד (היינו מספטמבר 1092 עד ספטמבר 1093) חזרה צור לתקווה וישלח [כלו' דוד בן דניאל] אליה' את נציגו החדש.⁴⁷ אפשר שדוד בן דניאל החליט בשנת 1093 לנסות בשנית להשתלט על צור בעקבות הנצחון הפאטמי. ואולי נטל לעצמו את התואר ראש הגולה בשנת 1090 או 1091 דווקא כדי לחזק את ידו אחרי נסיגתו הראשונה מאותה עיר.

למען האמת, לא העברת התואר ראש הגולה למצרים יכולה היתה לעקור את הישיבה משרש, אלא ערעור מעמדה והעברת זכויותיה. תהליך זה כבר החל שנים לפני בואו של הנשיא למצרים. עוד בשנות ה-60 וה-70 של המאה האחת-עשרה נחלשה הישיבה מבפנים ונאלצה על-ידי גורמי חוץ לגלות מירושלים לצור. כבר בזמנם של האחים יהודה ומבורך בן סעדיה נוסדה משרת ראש היהודים ('ראיס אליהוד') במצרים כדי למלא את החלל הריק בארץ-ישראל. למרות זאת, לא ערערו האחים בני סעדיה את מעמדה של הישיבה אלא בהדרגה, כיון ששניהם מונו כ'חברים' על-ידי אותה סמכות עליונה ולא יכלו בקלות למרוד בפרהסיה במקור סמכותם.

דוד בן דניאל, שִׁרש את משרת ראש היהודים בשנת 1082, לא היה איש אמונים של משפחת הגאונים השולטת, ולכן, רכש לעצמו בלי היסוס את הזכויות החשובות ביותר של הישיבה. דוד היה ראש היהודים הראשון שיסד 'בית דין גדול' ('בי דינא רבא' בארמית) בכירת מצרים.⁴⁸ כמו בית הדין הגדול של הישיבה, זה של הנשיא עסק בשני תפקידים: שיפוט⁴⁹ ומינוי דיינים.⁵⁰ מאידך גיסא, לא ידוע לנו על בית דין גדול שהיה לאחים בני סעדיה לפני זמנו של הנשיא. הסיבה לכך היא פשוטה. יהודה ומבורך לא העזו להשיג את גבולה של הישיבה כל זמן שלא היה לכך תקדים.⁵¹ מבורך בן סעדיה לא נקט

45 שם, שורות 24-25.

46 Ibn al-Qalānisi, ed. Amedroz, pp. 124-125

47 סעדיאנה, עמ' 91, שורה 25; וראה: מאן, יהודים, א, עמ' 189. על הקריאה את'ד במקום את'ר, עיין לעיל, הערה 39.

48 TS. 20.116 (1088) (בית דין הגדול); 3. 1. 7. fol. 5545, BM Or. (בית דין הגדול); TS 20.31 (בי דינא רבא); וראה חברה, ב, עמ' 18

49 TS. 20.116 (1088); 7. fol. 5566 B, BM Or. (התאריך מטושטש); 23. fol. 27, TS Misc. Box (1093), ראה לעיל, הערה 36.

50 למשל TS 20.31 (1092).

51 בשימוש בית דין מאד ב' 1066 (TS 20.83), כאשר יהודה בן סעדיה כבר זכה לתואר נגיד,

בלשון 'בית דין גדול' עד שחזר לשלטון בעקבות הדחתו של הנשיא, כלומר, מבורך המשיך במה שדוד התחיל אחרי שהלה קבע את התקדים.⁵²

דוד בן דניאל קבע כנראה גם את המינוי של ראשי קהילות מקומיות שנקראו בשם 'מקדם'. המונח הערבי בשימוש טכני זה מופיע לראשונה, עד כמה שהצלחתי לברר, בתעודות המזכירות את בא כוחו של הנשיא דוד בן דניאל בקהילת אשקלון.⁵³ מאידך

נקרא בית הדין 'מונה מפי בית דין הגדול', כלומר, של הישיבה, ואב בית הדין במקרה הזה היה מבורך בן סעדיה. הוא חתם ראשון, לפי מנהג ישיבת ארץ-ישראל, הנוכח במכתב אחד של הגאון שלמה בן יהודה: עיין ש"ד גויטיין, 'לתולדות הגאונות בארץ ישראל', שלם, ב (תשל"ד), עמ' 29, שורה 51 ואילך (וראה: חברה, ב, עמ' 313).

52 מסמך בית הדין הנושא את התאריך המוקדם ביותר המזכיר את בית דינו הגדול של מבורך בן סעדיה הוא משנת 1097: TS 13 J 2, fol. 6r. משנת 1080 נשתמר מסמך שבו מבורך ממנה דיינים באלכסנדריה, אבל לא 'מפי בית דין גדול': TS 8.251. מסמך שנכלל בעבודתו של מ' מיכאלי, 'ארכיונו של נהראי בן נסים בעל עסקים ואיש ציבור במצרים במאה האחת עשרה', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האיניברסיטה העברית בירושלים, תשכ"ג, מספר 25.

53 TS Misc. Box 27, fol. 23, l. 8; TS 18 J 2, fol. 3, ll. 10,11 ראה לעיל, הערה 36. גויטיין מזכיר (חברה, ב, עמ' 69) שהשורש קדם (קדם, תקדם) שימש לציין מנהיגות בתפקידים שונים בקהילה היהודית ומוסר שאף לאדם בלי משרה רשמית בקהילה היו קוראים 'מקדם' אילו זכה להוקרה רבה (יהודה הלוי המשורר המפורסם כונה 'מקדם אליהוד' על-ידי מוסלמים באלכסנדריה במשך שהייתו בעיר זו). מכאן שהתואר סימל לא רק מנהיגות פורמלית אלא גם חשיבות סתם. לכן באיגרת אחת לר' האי גאון נקרא חזן בבלי מכובד 'המוקדם על כל החזנים אשר בבבל', כלומר החזן החשוב ביותר בכל מקומות בכל (עיין ש' אברמסון, במרכזים ובתפוצות בתקופת הגאונים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 91, 98). ראוי להעיר שגמישותו של התואר 'מקדם' בעולם היהודי אינה אלא בבואה של גמישותו בסביבה הכללית. במקורות ערביים-מוסלמים 'מקדם' היה יכול לתאר גנרל בצבא הפאטמי (לדוגמה, עיין: Ibn Muyassar, *Akhbār Miṣr [Annales d'Egypte]*, ed. Henri Masse, Cairo 1919, p. 28, line 15 'מקדם עסכר אמיר אל-ג'אשי' [התאריך: 1089]); ראש שבט ברברים השוכן במצרים (שם, עמ' 24, שורה 1 [התאריך: 1075]); אדם עשיר הנחשב לנכבד ביותר בכפרו Al-Maqrīzī, *Iti'āz al-hunafā*, ed. Jamāl al-Dīn al-Shayyāl & Muh. Hilmi Muh. Ahmad, II, Cairo 1971, p. 197, line 12

גם בין הנוצרים המצריים (הקופטים) שימש תואר 'מקדם' לצרכים שונים, כפי שאפשר להוכיח מתוך קריאה במקור הערבי-הנוצרי החשוב, *Ta'riḥ baṭārika al-kanīsa al-miṣriyya (History of the Patriarchs of the Egyptian Church)* למשל, ח'ליף פאטמי (אל חאכם, מלך [קהיר 1948], עמ' 136, שורה 5 [במקור הערבי]). נכבדי המדינה הפאטמית מכונים 'מקדמי אל-דולה' (שם, כרך ב, חלק ג [קהיר 1959], עמ' 245, שורה 1 [במקור הערבי]; התרגום של קטע זה בעמ' 391, שורה 6, אינו מדויק); השווה גם 'מקדמי אל-ממלכה', שם, עמ' 173, שורה 10⁹: 'מקדמי מצר', שם, כרך ב, חלק ב, עמ' 116, שורה 4).

חידושו של דוד בן דניאל הוא, לפי הבנתנו, ששאל את התואר הגמיש 'מקדם' והשתמש בו

גיסא, אין אנחנו מוצאים את השימוש הטכני של התואר 'מקדם' אצל מבורך בן סעדיה עד אחרי 1094. נראה לי שדוד בן דניאל בחר בשם זה בשביל נציגיו בקהילות המקומיות כיון שאי אפשר היה להשתמש עוד בתואר 'חבר' בשל מובנו 'חבר בסנהדרין גדולה', כלומר חבר בישיבה.

מכל האמור לעיל, ברור שדוד בן דניאל מילא תפקיד חשוב בהתפתחות משרת ראש היהודים. נכון הוא שבת מבורך בן סעדיה, ובמיוחד מבורך עצמו, העמיד את המוסד החדש על קרקע מוצקה. בכל זאת, גם הנשיא דוד בן דניאל, שהתקומם נגד בית מבורך בן סעדיה, זכה להוקרה רבה. כיון שהיה הנשיא בלתי תלוי בישיבה, הצליח להרחיב את זכויות משרת ראש היהודים יותר משעשו זאת האחים בני סעדיה לפניו. רק אחרי שהניח דוד את היסוד לבית דין גדול ולמינוי באי כוח בקהילות, יכול היה מבורך בן סעדיה לחזור ולהשלים את עבודתו.

אסכם אפוא ואומר כי לפי דעתי, תרם דוד בן דניאל תרומה מאד חשובה להתפתחות המוסד שירש את מקומה של הישיבה הארץ-ישראלית במנהיגות הקהילה היהודית במדינה הפאטמית. כבר הכיר זאת בן זמנו של הנשיא, הגאון אביתר, וראיה לדבר פולמוסו החרیف שחיבר נגד הנשיא, היינו מגילת אביתר המפורסמת.

כשמינה ראשי קהילות תחת רשותו. מכאן הפך תואר זה לשמש תואר רשמי של הממונים על הקהילות המקומיות מטעם ראש היהודים במצרים. לעניין המקדם של אשקלון הממונה מטעם דוד בן דניאל, עיין במאמרי שיופיע ב'שלם' כרך ג.